

ناسازدهای نظری و ناکامی‌های سیاست

گفتمان اصلاح طلبی

(۱۳۷۶-۱۳۸۴)

دکتر عباس خلجی

۱۳۹۷

سرشناسه:	خلجی، عباس، ۱۳۴۳ -
عنوان و نام پدیدآور:	ناسازدهای نظری و ناکامی سیاسی گفتمان اصلاح طلبی (۱۳۷۶-۱۳۸۴) / عباس خلجی؛ ویراستار: ابوالفضل توکلی شاندیز.
مشخصات نشر:	تهران: بوی کاغذ، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری:	۴۰۹ ص.
شابک:	978-600-98148-4-8
وضعیت فهرست نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه: ص. ۳۵۹.
موضوع:	اصلاح طلبان -- ایران -- تاریخ -- ۱۳۷۶ -
موضوع:	Reformers -- Iran -- History -- 1997 -
موضوع:	گفتمان -- ایران -- جنبه های سیاسی
موضوع:	اصلاح طلبی -- ایران
موضوع:	ایران -- تاریخ -- جمهوری اسلامی، ۱۳۷۶ - ۱۳۸۴
پایه افزوده:	توکلی شاندیز، ابوالفضل، ۱۳۵۵ - ویراستار
رده بندی کلاس:	۱۳۹۶ ن ۲۸ / خ ۱۷۱۶ DSR
رده بندی وی:	۰۸۴۴/۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی:	۵۰۷۸۰۶۵

تهران، میدان انقلاب، ابتدای خیابان کارگر شمالی، کوچه مجد، شماره ۵، واحد یکم غربی

تلفن: ۰۲۱-۶۶۱۲۸۴۹۱

کد پستی: ۱۴۱۸۹۴۵۸۵۱

وبسایت: www.booka.ir

رایانامه: info@booka.ir

ناسازدهای نظری و ناکامی سیاسی گفتمان اصلاح طلبی

(۱۳۷۶-۱۳۸۴)

دکتر عباس خلجی

۱۶%
نشر روی کاغذ

چاپ: اول، ۱۳۹۷ مدیر تولید: احمد رضانی ویراستار: ابوالفضل توکلی شاندیز

ناظر فنی چاپ: رضا جعفری چاپ و صحافی: چاپ سفیر قلم تیراژ: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۸۱۴۸-۴-۸

قیمت: ۳۵۰۰۰ ریال

همه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

فهرست مطالب

۱۱	پیش‌گفتار .....
۱۵	مقدمه .....
۲۹	بخش اول: کلیات (چهارچوب نظری) .....
۳۱	مقدمه .....
۳۲	۱. گفتار در روش .....
۳۳	گفتار اول: رهیافت‌های نظری در تحلیل اصلاح‌طلبی .....
۴۴	گفتار دوم: اصلاح‌طلبی به مثابه یک گفتمان .....
۴۹	گفتار سوم: گفتمان به مثابه روش تحلیل اصلاح‌طلبی .....
۵۶	جمع‌بندی .....
۵۷	۲. تبارشناسی گفتمان اصلاح‌طلبی در ایران .....
۵۸	گفتار اول: نوگرایی دینی؛ بستر گفتمان اصلاح‌طلبی .....
۵۹	۱. اندیشه سیاسی عبدالکریم سروش .....
۶۳	۲. اندیشه سیاسی محمد مجتهد شبستری .....
۶۶	۳. اندیشه سیاسی سید محمد خاتمی .....
۷۱	گفتار دوم: مؤلفه‌های اساسی گفتمان اصلاح‌طلبی .....
۷۴	گفتار سوم: طلوع و افول گفتمان اصلاح‌طلبی .....
۷۹	جمع‌بندی .....
۸۱	۳. انسجام نظری در گفتمان اصلاح‌طلبی .....
۸۳	گفتار اول: گفتمان و انسجام نظری .....
۸۷	گفتار دوم: مؤلفه‌های انسجام نظری و ناسازگاری نظری .....

گفتار سوم: تبارشناسی ناسازه‌های نظری گفتمان اصلاح‌طلبی ۹۴

جمع‌بندی ۱۰۳

خلاصه و نتیجه‌گیری ۱۰۵

بخش دوم: ناسازه‌های نظری گفتمان اصلاح‌طلبی ۱۰۹

مقدمه ۱۱۱

۱. جامعه مدنی دینی؛ دین و آزادی ۱۱۲

ساربان: چیستی جامعه مدنی دینی ۱۱۳

۱. ماهیت جامعه مدنی ۱۱۳

۲. ماهیت جامعه مدنی دینی ۱۱۷

گفتار دوم: نقد جامعه مدنی دینی ۱۲۵

۱. نقد تجددگرایان ۱۲۵

۲. نقد سستی ۱۳۰

گفتار سوم: ناسازه‌های جامعه مدنی دینی ۱۳۶

۱. ناسازه‌های تاریخی جامعه مدنی دینی ۱۳۶

۲. دیدگاه متجدد ۱۳۷

۳. دیدگاه سستی ۱۳۹

جمع‌بندی ۱۴۱

۲. مردم‌سالاری دینی؛ دین و دموکراسی ۱۴۳

گفتار اول: چیستی مردم‌سالاری دینی ۱۴۴

۱. ماهیت دموکراسی ۱۴۴

۲. ماهیت مردم‌سالاری دینی ۱۴۷

گفتار دوم: نقد مردم‌سالاری دینی ۱۵۴

۱. نقد تجددگرایان ۱۵۴

۲. نقد سستی ۱۶۲

گفتار سوم: ناسازه‌های مردم‌سالاری دینی ۱۷۴

۱. ناسازه تاریخی مردم‌سالاری دینی ۱۷۴
۲. دیدگاه متجدد ۱۷۶
۳. دیدگاه سنتی ۱۷۷
- جمع‌بندی ۱۸۰
۳. حقوق بشر اسلامی؛ دین و حقوق بشر ۱۸۳
- گفتار اول: چیستی حقوق بشر اسلامی ۱۸۴
۱. ماهیت حقوق بشر ۱۸۴
۲. ماهیت حقوق بشر اسلامی ۱۸۸
- گفتار دوم: نقد حقوق بشر اسلامی ۱۹۵
۱. نقد تجددگرا به ۱۹۵
۲. نقد سنتی ۲۰۰
- گفتار سوم: ناسازه‌های حقوق بشر اسلام ۲۰۷
۱. ناسازه تاریخی حقوق بشر اسلامی ۲۰۷
۲. دیدگاه متجدد ۲۱۰
۳. دیدگاه سنتی ۲۱۱
- جمع‌بندی ۲۱۲
۴. قانون‌گذاری اسلامی؛ شریعت و قانون ۲۱۳
- گفتار اول: چیستی قانون‌گذاری اسلامی ۲۱۴
۱. ماهیت قانون و قانون‌گذاری ۲۱۴
۲. ماهیت قانون‌گذاری اسلامی ۲۱۷
- گفتار دوم: نقد قانون‌گذاری اسلامی ۲۲۵
۱. نقد تجددگرایانه ۲۲۵
۲. نقد سنتی ۲۳۲
- گفتار سوم: ناسازه‌های قانون‌گذاری اسلامی ۲۴۴
۱. ناسازه‌های تاریخی قانون‌گذاری اسلامی ۲۴۴
۲. دیدگاه متجدد ۲۴۸

۲۴۹.....	۳. دیدگاه سنتی
۲۵۱.....	جمع بندی
۲۵۳.....	خلاصه و نتیجه گیری
۲۵۷.....	بخش سوم: ناکامی سیاسی گفتمان اصلاح طلبی
۲۵۹.....	مقدمه
۲۶۱.....	۱. فروپاشی اجماع اصلاح طلبان
۲۶۲.....	سارajan: سرآغاز اختلاف
۲۷۰.....	گزار دوم: فراغی اختلاف
۲۷۶.....	گفتار سوم: فروپاشی اجماع
۲۸۱.....	جمع بندی
۲۸۳.....	۲. تردید در اصول گفتمان اصلاح طلبی
۲۸۴.....	گفتار اول: تعدیل نظریه ها
۲۸۹.....	گفتار دوم: تغییر رویه ها
۲۹۳.....	گفتار سوم: تحول برداشتها و تعبیر و تفسیرهای نو
۲۹۷.....	جمع بندی
۲۹۹.....	۳. ایده های عبور از گفتمان اصلاح طلبی
۳۰۰.....	گفتار اول: عبور از خاتمی
۳۰۵.....	گفتار دوم: خروج از حاکمیت
۳۰۹.....	گفتار سوم: تحریم و نافرمانی مدنی
۳۱۷.....	جمع بندی
۳۱۹.....	۴. پایان اقبال اجتماعی و افول گفتمان اصلاح طلبی
۳۲۱.....	گفتار اول: انتخابات دومین دوره شوراهای اسلامی
۳۲۸.....	گفتار دوم: انتخابات هفتمین دوره مجلس شورای اسلامی
۳۳۵.....	گفتار سوم: انتخابات نهمین دوره ریاست جمهوری
۳۴۲.....	جمع بندی

۳۴۳	خلاصه و نتیجه‌گیری
۳۴۷	برآیند پایانی
۳۵۹	کتابنامه
۳۹۵	نمایه

www.ketab.ir

پیش‌گفتار

هر پژوهشی با یک سؤال اساسی آغاز می‌شود و شالوده‌های نظری ساختار پژوهش را پی‌ریزی و مسیر پژوهشگر مشخص می‌کند. این پژوهش نیز با پرسشی درباره علل و عوامل ناکامی سیاسی گفتمان اصلاح‌طلبی شروع شد. در انتخابات دومین دوره شوراهای اسلامی شهر و روستا که در روز ۴ اسفند ۱۳۸۱ برگزار شد، اصولگرایان پیروز شدند و فهرست اصلاح‌طلبان در شهر تهران به‌طور کامل سبک رفت. اصولگرایان پس از این انتخابات در دو انتخابات ریاست جمهوری، دو انتخابات مجلس شورای اسلامی و یک انتخابات شوراهای اسلامی شهر و روستا نیز پیروز شدند. بنابراین، نخستین نشانه‌های شکست سیاسی گفتمان اصلاح‌طلبی پس از انتخابات شورای شهر آشکار شد و در دور دوم نه‌به‌نی‌دوره انتخابات ریاست جمهوری در سوم تیر ۱۳۸۴ فرایند ناکامی سیاسی اصلاح‌طلبان به اوج خود رسید. بنابراین، پرسشی در اذهان ناظران سیاسی و افکار عمومی مطرح شد که دلایل ناکامی سیاسی گفتمان اصلاح‌طلبی چیست؟

به‌راستی دلایل این ناکامی چه بود؟ چرا ستاره اقبال اجتماعی گفتمان اصلاح‌طلبی، به‌رغم برخورداری از پایگاه اجتماعی گسترده و نفوذ سیاسی و اقبال عمومی، به‌شمار افول کرد؟ جریان‌های فکری و گروه‌های سیاسی با توجه به گرانگاه نظری، نوشتن پاسخ‌های متفاوتی به این پرسش داده‌اند و اکنون نیز می‌توان جواب‌های گوناگونی برای آن فرستاد. در این حال، بیشتر پاسخ‌ها در سطح رویکردهای ساختاری و تحلیل‌های جامعه‌شناختی باقی‌مانده و پاسخ‌های نظری چندان قانع‌کننده‌ای برای آن تمهید و فراهم نشده است.

نگارنده برای یافتن پاسخ این سؤال، بر اساس گرایش نظری خود، رهیافتی فکری - فلسفی برگزیده است تا از رهگذر این مسیر به یافته‌های نظری و پاسخ‌های بنیادی جهت این مسئله برسد. بنابراین، فرضیه پژوهش بر مبنای اصالت اندیشه طراحی شده است. در این خصوص، ابتدا در بخش مستقلی، روش‌شناسی و چهارچوب نظری طرح پژوهش ترسیم گردید و بر نقش ناسازه‌های نظری گفتمان اصلاح‌طلبی در ناکامی سیاسی آن تأکید شد. در سه فصل جداگانه این

بخش، چهارچوب نظری مناسب، شایسته و کارآمدی برای تبیین ناسازه‌های نظری و رابطه آن با ناکامی سیاسی گفتمان اصلاح‌طلبی فراهم شد. سپس در بخش دیگری، ناسازه‌های چهارگانه گفتمان اصلاح‌طلبی، یعنی «جامعه مدنی دینی»، «مردم‌سالاری دینی»، «حقوق بشر اسلامی» و «قانون‌گذاری اسلامی» تبیین گردید و در فصل‌های جداگانه نقش و جایگاه هر یک از این ناسازه‌ها در گفتمان اصلاح‌طلبی مورد بررسی قرار گرفت. ابتدا چستی مؤلفه از دیدگاه‌های مختلف نوگرایی دینی، تجددگرایی و سستی تبیین گردید و سپس با نقدهای متجدد و سستی، ناسازه بودن آنها به تأیید رسید.

ناکامی سیاسی گفتمان به‌عنوان گام سوم طرح پژوهش در واپسین بخش کتاب مورد تجزیه و تبدیل به تبیین قرار گرفت و بر اساس فرضیه، نقش ناسازه‌های نظری در ناکامی سیاسی گفتمان اصلاح‌طلبی تأیید شد. رواقع، چهار فصل جداگانه این بخش، فرایند ناکامی سیاسی گفتمان اصلاح‌طلبی از مرحله فروپاشی اجماع اصلاح‌طلبان تا پایان اقبال اجتماعی نسبت به این گفتمان تبیین می‌کند.

این پژوهش، رسالتی در تبیین عامل غیرنظری و سایر عوامل دخیل در فرایند ناکامی این گفتمان نداشته و ندارد. با وجود این، تأثیر جانبی موانع ساختاری، علل نهادی و عوامل جامعه‌شناختی را نادیده نگرفته است و نقش و تأثیر آنها را در ناکامی سیاسی گفتمان اصلاح‌طلبی انکار نمی‌کند. با این حال، نقش و تأثیر آنها را نیز ناشی از اهمیت ناسازه‌های نظری گفتمان اصلاح‌طلبی ارزیابی می‌نماید. زیرا این ناسازه‌های نظری بود که منجر به فروپاشی اجماع اصلاح‌طلبان شد و بستر لازم را برای رویش مخالفت‌های سازمان‌یافته ساختاری و تقویت موانع نهادی فراهم کرد و سایر عوامل جامعه‌شناختی را در پیش‌دری گفتمان اصلاح‌طلبی قرار داد. براین پایه‌یانی پژوهش به نتیجه‌گیری نهایی اختصاص یافته است. نتایج پژوهش، یافته‌های نظری و محدودیت‌های تحقیق را ارائه می‌دهد و در تداوم پژوهش پیشنهاد می‌دهد. ه‌گشای برای تحقیقات آینده در این باره فراهم می‌سازد.

این طرح پژوهشی در اواسط دهه ۸۰ شمسی به سامان رسید و نتایج آن تدوین و ارائه شد. متأسفانه به سبب بستر شرایط سیاسی و اجتماعی کشور از سویی و موقعیت نگارنده از سوی دیگر، امکان چاپ و نشر آن فراهم نشد. با کمال خرسندی، اینک فرصت مناسب و شرایط مطلوبی برای چاپ کتاب فراهم شده و با تغییرات بسیار اندکی مجال انتشار یافته است. چون حفظ اصالت و وفاداری به سرشت واقعی یافته‌های پژوهش - که در بستر شرایط تاریخی شکستنده و دوران پراشتاب جامعه ایران در نیمه دوم دهه ۸۰ به‌دست آمده - از اهمیت بسیاری

برخوردار است. بنابراین، اکنون بدون هرگونه تغییر و دست‌یازی در یافته‌های تحقیق و به‌عنوان یک سند علمی و پژوهشی چاپ و منتشر می‌گردد و امید است مورد استفاده دانشجویان، پژوهشگران و علاقه‌مندان مسائل ایران و اندیشه سیاسی در ایران معاصر قرار گیرد.

در پایان، سپاس خود را تبار عزیزانی می‌کنم که در مراحل گوناگون تحقیق و تدوین کتاب مرا یاری دادند. نگارش کتاب مدیون راهنمایی و مشاوره استادان محترمی است که مرا رهین منت خویش نمودند. رهنمودهای ارزنده استاد فرهیخته، جناب آقای دکتر داود میرحی‌نایزمنند سیاست‌گذاری ویژه است. ایشان بخش‌های گوناگون کتاب را با صبر و ثبات و دقت و موشکافی مطالعه و نظراتی راه‌گشا و ارزشمند برای تکمیل طرح ارائه کرد.

جناب آقای دکتر عبدالرحمن عالم و جناب آقای دکتر صادق زیباکلام نیز هیچگاه در ارائه مشاوره علمی خویش دریغ نداشتند و راهنمایی‌های آنان برای تحلیل و تبیین‌های کتاب بسیار ارزشمند بود. علاوه بر آن از مشاوره علمی بسیاری از دوستان و همکاران فاضلم بهره‌برده‌ام که ذکر نام همه آنان میسر نیست. این‌ها، مسئولیت محتوای مطالب و یافته‌های کتاب به عهده نگارنده است.

مهم‌تر از همه، باید از صبر و شکیبایی میسر و فرزندانم سیاست‌گذاری کنم که همواره در فراز و فرود زندگی و دوران تحصیل همراه من بودند. بدان‌که بوری آنان پایان این طرح میسر نبود.